

УЛУҒ МУТАФАККИР АЛИШЕР НАВОИЙ ИЖОДИДА АХЛОҚИЙ ЁНДАШУВЛАР ТАҲЛИЛИГА ДОИР

Аноргул Ахтамовна ГУЛОВА

докторант

Андижон давлат университети

Андижон, Ўзбекистон

Аннотация

Ушбу мақолада ўзбек адабий тилининг асосчиси, давлат арбоби, файласуф, шоир, мутафаккир Алишер Навоийнинг ижтимоий-антропологик қарашлари ўрганилган. Шунингдек, унинг ахлоқ фалсафасига қўшган ҳиссаси, ахлоқий қарашлари ўз даврининг ижтимоий-сиёсий шароити таъсирида қандай шаклланганлиги ҳамда улар шахс ва жамият дуч келадиган ахлоқий иккиланишларга қандай муносабатда бўлганлиги чуқур таҳлил этилган. Шу билан бирга, Алишер Навоий ижтимоий-антропологик қарашларининг ўсиб келаётган ёш авлод тарбиясидаги аҳамияти ўрганилган.

Таянч сўзлар: “Сабъаи Сайёр”, “Садди Искандарий”, “Фарҳод ва Ширин”, одоб, қаноат, қарам, ишқ, вафо, ростлик, илм.

ОБ АНАЛИЗЕ ЭТИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ В ТВОРЧЕСТВЕ ВЕЛИКОГО МЫСЛИТЕЛЯ АЛИШЕРА НАВОИ

Аноргул Ахтамовна ГУЛОВА

Докторант

Андижанский государственный университет

Андижан, Узбекистан

Бехруз Турдиевдан

Аннотация

В этой статье изучены социально-антропологические взгляды основателя узбекского литературного языка, государственного деятеля, философа, поэта и мыслителя Алишера Навои. Также глубоко проанализирован его вклад в философию этики, то, как его этические взгляды формировались под влиянием общественно-политических условий его времени, и как они относились к моральным дилеммам, с которыми сталкиваются личность и общество. Наряду с этим, в статье проанализирована важность социально-антропологических взглядов Алишера Навои в воспитании подрастающего поколения.

Ключевые слова: "Сабъаи Сайёр", "Садди Искандарий", "Фархад и Ширин", этикет, довольство, щедрость, любовь, верность, правдивость, знание.

Ҳазрат Навоий наздида ҳақиқий одам халқ манфаатини ўз мафаатидан устун қўйиб, халқнинг ғамини ўз ғами деб билган кишидир. Ҳамиша, ўз манфаатини ўйлаган, ўзганинг ғам-ташвишига шерик бўлмаган, худбин

одамни ҳақиқий одам деб бўлмайди. Файласуф таъкидича, шоҳми ёки оддий деҳқон, ким бўлишидан қатъи назар, инсонийлик фазилатларига эга бўлиши даркор. Мутафаккир шу боис ҳам ҳар бир кишини инсофли, адолатли, саҳий ва маърифатли бўлишга чорлайди. Жамиятда мавжуд бўлган золим, худбин, хасис кишиларни адолатга, одабийликка, олижанобликка, тўғри ва меҳрибон бўлишга ундаш мақсадида Навоий қўлига қалам олади. Навоий наздича, бу каби одамларни тарбиялаш керак.

Навоий умуминсоний қадриятларнинг зиди бўлган кўпгина салбий иллатлар ҳақида тўхталиб, улардан йироқ юриш кераклигини таъкидлайди. “Исроф қилиш – саҳийлик эмас; ўринсиз совуришни ақлли одамлар саҳийлик демас. Ҳалол молни куйдирганни – девона дейдилар; ёруғ жойда шам ёққанни ақлдан бегона дейдилар. Кимки халққа кўрсатиб эҳсон берса, у пасткаш, саҳий эмас. Яхшиликларни топмоқ – едирмоқдир; айбларни яширмақ – кийдирмоқдир”, – дея таъкидлайди Ҳазрат Навоий.

Мутасаввиф барча миллатлар учун бирдек аҳамиятли қадрият, саховатни фойдали мева, ҳосилдор дарахт, мавж уриб турган денгиз, бебаҳо гавҳарга ўхшатади. Унинг акси бўлган саховатсизликни эса мевасиз дарахт, ёғинсиз баҳор булути, ҳиди йўқ мушк-анбар, тутун, ўтин, дурсиз садафга қиёслайди. “Яхши инсондан ёмонлар ҳам ёмонлик кутмайди. Боиси яхши одам ёмонлардан ҳам яхшилигини дариг тутмайди”, – дейди аллома.

“Яхшилик қилишни эплай олмасанг ёмонлик ҳам қилма. Яхшиликни ёмонликдан афзалроқ деб ҳисобламасанг, ёмонроқ деб ҳам англама. Яхшилик қилишни билмасанг, яхшиларга қўшил; яхшилик атрофида айлана олмасанг, яхшилар атрофида айлан”, – деб башар аҳлини яхшиликка чорлайди Ҳазрат Навоий.

Мутасаввиф ҳилм хусусида тўхталиб, қуйидагиларни баён қилади: “Ҳилм ахлоқли кишининг қиммат кийими ҳамда у либос хилларининг мустаҳкам тўқилган матосидир. Ҳилм йўлдан оздирувчи нафснинг шамолда соврилиб кетишидан муҳофаза қилувчи ҳамда мунофиқ кишиларнинг бекорчи хатти-ҳаракатидан асрагувчидир”.

Мутафаккир инсоннинг доимо шукроналик билан ҳаёт кечириши лозимлиги тўғрисида “Ҳайратул-аброр”нинг ўн учинчи мақолатида баён қилади: “Инсонлар билан мулоқотда яхши сўз сўзламоқ шукрнинг энг ҳосиятлисидир”. Сўзнинг қудрати билан элга нажот, ўлик танга ҳаёт ато этиш мумкин. Қимматбаҳо маъданлар ичида гавҳари ҳам – сўз, одамийликнинг самари ҳам – сўз.

*“Ҳам сўз ила элга ўлумдин нажот,
Ҳам сўз ила топиб ўлук тан ҳаёт...
Маъдани инсон гуҳари сўз дурур,
Гулшани одам самари сўз дурур” [1].*

“Очиқ юз билан чучук сўзларни айтишлик” одамийликнинг яна бир кўриниши ҳисобланади. Ҳар бир инсон шу хил ахлоқ билан дилхираликни шодликка айлантирса, жафо қилганга вафо кўрсатса, ҳақиқий инсон саналади.

*“Они башар хайлининг инсони бил,
Одамийлар одамийси они бил.
Англа кишиликни мусаллам анга,
Юз кишиликча иш эса ҳам анга” [1].*

Алишер Навоийнинг рубоийларида ҳам инсонпарварлик ғоялари мадҳ этилади. Мисол учун: *Нафъинг агар халққа бешакдурур, Билки, бу нафъ ўзингга кўпракдурур* [1]. Мазкур ғоянинг юзага келишида, албатта, ислом таълимотидаги муқаддас манбаларнинг ҳиссаси мавжуд. Хусусан, Қуръони карим оятларининг бирида айтилганидек, “Агарда сен битта яхшилик қилсанг, худди ерга битта буғдой уруғи қадалгач, вақти келганда бир неча баробар ҳосил йиғиб олингани каби бир неча баробар савоб оласан”. Бу ўринда аллома яшашдан асл муддао айшу ишрат эмас, балки инсоннинг фаолияти, хатти-ҳаракати, ахлоқий сифати ва фазилат билан ўзидан яхши ном қолдириш эканлигига урғу қаратади. Навоийнинг бу каби рубоийларида инсон умрини фойдали бўлган амалларга сарфлаб, маълум бир касбнинг

этагидан тутиши, маърифатли бўлиши, яхши фазилатларни эгаллаши лозимлигини ифодалаган. Шу маънода Навоий:

“Камол эт касбким, олам уйидин.

Санга фарз ўлмагай ғамнок чиқмоқ.

Жаҳондин нотамом ўтмак биайниҳ,

Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ” [2], – дея таъкидлайди.

Мутафаккир таъбирича, мақсад фақат фанни ва ҳунарни эгаллаш эмас, балки шу ҳунар ва билимни халқ манфаати учун сафарбар эта олишдир.

“Карам, – дейди Навоий, – бир жабрланганнинг қаттиқчилик юкини кўтармоқ, уни ўша қийинчиликлардан қутқармоқ ва ўша қилган ишни қайтиб тилга кўтармаслик, оғизга олмаслик, ишига миннат қилмаслик ва унинг юзига солмасликдир”. Ҳимматли кишилар халқ орасида обрўга сазовордир. Навоий одамларни инсофга, саховатли ва адолатли бўлишга, бир-бирлари билан аҳил-иноқ бўлишга даъват этар экан, эҳсонли бўлишни алоҳида уқтиради. Мутасаввифнинг таъкидича, эзгулик йўлини танлаган инсон саодатга эришади. Бу каби шахслар саховатли бўладилар. Алишер Навоий ёзади: “Сахийлик кишилар боғининг ҳосилдор дарахтидир. Балки у дарахтнинг ширин мевасидир, одамгарчилик ўлкасининг тўлқинли дарёси, балки у тўлқинли дарёнинг асл гавҳаридир” [2].

Улуғ мутафаккир таъбирича, инсонийликнинг жавҳари, ижтимоий яхшиликнинг манбаи вафодир. Аллома ижтимоий ҳаётда мавжуд бўлган ёмонликни йўқотиш тарафдори сифатида ирода эркинлигининг имкониятларини беҳисоб дейди ва инсонлар олдига ёмонликни йўқотиш заруриятини кўяди. Бу йўлда кишиларни яхшилардан намуна олишга даъват қилади. “Яхшилик қила олмасанг, бори ёмонлик ҳам қилма”, – деб уқтиради, аллома. Шу билан бирга, ёмонлик содир этилар экан, унга қарши фаол муносабатда бўлишни таъкидлайди:

Кўнглингни арит барча ёмонлик хислатлардин,

Ким яхши қилиқ далил эрур раҳматдин.

Бадбўйлик ул ваҳшат эрур шиддатдин,

Ким этса халослик, ўз ваҳшатдин [3].

“Агарда яхшилик қилиш қўлингдан келмаса, ёмонлик ҳам қилма. Модомики, яхшиликни ёмонликдан яхшироқ билмасанг, ёмонроқ ҳам бўлма. Яхшиликни билмасанг, яхшиларга қўшил, яхшилик тирасида эврул”, – деб битади Навоий.

Аллома ўз асарларида инсониятнинг юксак идеалларини куйлади. Бу билан чекланиб қолмасдан ўз идеаллари учун кураш олиб борди. Навоий талқинича, иймон инсонликнинг бош белгиси саналади. Бу ўринда иймон деганда тақлидий эмас, ҳақиқий иймонни назарда тутди. У риёкорлик, сохтакорлик ва иккиюзламачиликлар билан асло келишолмайди. “Шайх” радифли ғазали ва “Махбуб-ул қулуб”даги “Риёкор шайхлар ҳақида”ги қарашларини бунга мисол тариқасида келтириш мумкин.

Алломанинг комил инсон ғояси мамлакатни идора қилишида, мутафаккирнинг мукаммал инсонлар жамоаси ҳақидаги ғояларида, адолатли ҳукмдор тўғрисидаги қарашларида, давлат бошлиғининг оддий халққа нисбатан бўлган муносабатида, илоҳий-ҳуқуқий йўл-йўриқларга амал қилишида ўз аксини топади.

Мутасаввиф “Хамса”дан ўрин олган дostonларида, жумладан, “Сабъаи Сайёр”, “Садди Искандарий” ва “Фарҳод ва Ширин”да инсонларга тўкин-сочин ҳаётни ҳадя этувчи, юртни юксалтирувчи, кишиларга бахт улашувчи, ноҳақлик, жабр-ситама ҳамда зўравонликдан йироқ бўлган идеал жамоа ва одил, етуклик даражасига эришган подшоҳ сиймосини гавдалантиради.

Навоий адолатли ҳукмдорни маънавий жиҳатдан юксак чўққиларни қўлга киритган комил шахслар қаторига қўшаркан, модомики шоҳ одиллик йўлини ихтиёр этса, давлат ҳар томонлама ривожланишини, эл оғири енгиллашини, тўкин-сочинлик бўлишини таъкидлайди. “Очлар овқати мурувват ва бахшиши дастурхонидан, яланғочлар кийими марҳамат ва эҳсони хазинасидан. Мамлакат боғини обод қилишга ёмғир булутидай сероб ва мамлакат аҳли кўзини ёритишга худди офтоб. Ўзга мамлакатнинг аҳолиси ва халқи уни орзу қиладилар ва бошқа ўлка мазлумлари унинг адолати

тўғрисида сўз юритадилар. Яхши отига атаб олимлар рисоалар тузадилар ва яхши сифатлари ҳақида шоирлар қасидалар ёзадилар, чолғучилар уни деб куйлайдилар ва бастакорлар унга атаб куй яратадилар...” [4], – дея таъкидлайди аллома.

Алишер Навоий илмий-фалсафий меросида гавдалантирилган одил ва оқил, элпарвар ҳукмдорни биргаликда улғайган дўсти Бойқарода ҳам кўришни хохлайди. Ҳамиша уни юрт аҳли ғаму ташвиши билан яшашга, яхшиликларга чорлайди. Мисол учун, мутафаккир ҳукмдор дўстига: “Ҳеч вақт кўнгулни тенгри таоло ёдидин ғофил ва мусулмонлар додидин отил қилманг. Дўстлар фикри дину душманлар макридин бепарволиғ жойиз эрмас ва бу иш надоматидин ўзга натижа бермас” [5],– дея таъкидлайди. Бу билан мамлакатни идора қилишда халқсевар, одил, гуманист бўлишга ундайди.

Аёнки, Шарқ мамлакатларида Ўрта асрларда ҳукмдор Аллоҳнинг инсонлар учун юборган халифаси, деган ғоя устунлик қиларди. Бу қарашга биноан шоҳ адл тимсоли саналиб, уни инсонларга жорий этиши, хатти-ҳаракатида доимо одиллик ҳукм суриши зарур эди. Ушбу ҳолатни ўз изланишларида тадқиқ этган инглиз миллатига мансуб исломшунос олим Э.Розенталнинг “Мусулмон мамлакатларда давлат бошлиғининг фаолиятига 2 хил нуқтаи назардан баҳо бериш одат бўлган. Булар – илоҳий-ҳуқуқий ва тарихий-сиёсий жиҳатлардир. Қолаверса, давлат бошлиқлари ҳар қандай шароитда ҳам мусулмон эканлигини ёдда тутиб, шариат қонун-қоидаларига асосан мукаммал ислом давлатчилигининг устуворлигига ишонишган” [6], деган таъкиди мазкур ғояни бир қадар ойдинлаштиради. Донишманд Навоий ҳам ўз – фалсафий меросида ҳукмдор элнинг дунёдаги ҳимоячиси, Яратган томонидан юборилган вакили тамойилига асосланади. “Маҳбуб ул-қулуб”да файласуф бу тўғрида: “Одил подшоҳ ҳақдин халойиққа раҳматдур ва мамоликка мужиби амният ва рафоҳият. Қуёш била абри баҳордек қора туфроғдин гуллар очар ва мулк аҳли бошиға олтун била дурлар сочар” [4],– деб таъкидлайди.

Навоий қаҳри қаттиқ, фосиқ, зулмкор шоҳларнинг турли найрангларини фош қилади. “Адолатли подшоҳ, – деб таъкидлайди файласуф, – кўзгу ва бу унинг тескарисидир. У ёруғ тонг, бу унинг қоронғи кечасидир. Зулм унинг кўнглига ёқимли ва фисқ унинг хотирига севимли. Мамлакат бузуқлигидан юрагида бирикиш, халқ паришонлигидан хотирида тинчиш. Обод жойлар унинг зулмидан вайрона, кабутар уялари бойқушга ошёна. Май сели унинг базмида ошиб-тошганидан мамлакат ободонликларини вайрона қилган” [4].

Ҳазрат Навоийнинг юқоридаги ижтимоий-антропологик қарашларидан англашиладики, инсон илмли бўлиши, лекин қалби нопоклигича қолиши мумкин. Бундай ҳолда тасаввуф ғоялари ёрдамига таянилади. Зеро, тасаввуфнинг асил моҳияти – инсон қалбидаги ғуборларни тозалаш, уни комил инсон даражасига кўтаришдир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Навоий, Алишер. Ҳайратул-аброр. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 7 жилд. – Тошкент: Фан, 1991.
2. Навоий, Алишер. Бадойиъ ул-бидоя. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 1 жилд. –Тошкент: Фан, 1987.
3. Навоий, Алишер. Назм ул-жавоҳир. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 15 жилд. –Тошкент: Фан.1999.
4. Навоий, Алишер. Маҳбуб ул-қулуб. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 14 жилд. –Тошкент: Фан, 1998.
5. Навоий, Алишер. Муншаот. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 14-жилд. – Тошкент: Фан, 1998.
6. Rosenthal E. Some Aspects of Islamis Political Thought’ Islamic Culture. - An English Quarterly, No. 1, of January, 1948. –P. 6.